

UDK:801.44(091):808.62/.101

Izvorni znanstveni članak

Primljeno: 12/1986

Dragica Malić

Zavod za jezik IFF, Zagreb

SLOGOTVORNI *r* I *l* U STAROHRVATSKOM LATINIČKOM RUKOPISU »ŽIĆA SV. OTACA«

U radu se analizira bilježenje slogotvornih *r* i *l* u *Žićima sv. otaca*, hrvatskom latiničkom rukopisu iz 14. stoljeća, i na temelju bilježenja pokušava se odrediti njihov izgovor. Uočava se razlika u bilježenju u odnosu na dosad poznate hrvatske latiničke spomenike 14. i 15. stoljeća i ukazuje na određene veze s glagoljičkom tradicijom.

Slogotvorni *r* i *l* — način njihova bilježenja u starim hrvatskim tekstovima i njihova glasovna vrijednost — stalno su prisutna tema u našim jezičnopovijesnim istraživanjima. U literaturi se obično navodi da se u hrvatskim glagoljskim tekstovima slogotvorni *r* i *l* bilježe pod utjecajem tradicije sa znakom za poluglas ili bez njega i da taj način bilježenja, upravo zbog svoje tradicionalnosti, ne govori ništa o njihovu izgovoru. S druge strane, za stare hrvatske latiničke spomenike do u najnovije doba ponavlja se tvrdnja kako se u njima slogotvorni *r* i *l* uvijek pišu s popratnim samoglasnicima, pri čemu uz slogotvorni *r* redovito dolaze samoglasnici *a* i *e*.¹ Dugo je u znanosti vladalo mišljenje da su ti popratni samoglasnici, osobito uz *r*, u spomenicima 14—16. stoljeća samo stvar latiničke grafije, koja nije imala grafema koji bi grafijski predočili hrvatske foneme *r* i *l*. Izgovaranje popratnih samoglasnika imala bi po tom mišljenju biti novija pojava, do koje u jeziku postupno dolazi tek nakon 15. stoljeća pod utjecajem latiničke grafije i talijanskoga jezika u gradovima.² Tek se posljednjih dvadesetak godina probija mišljenje da u toj grafiji i za starije razdoblje treba tražiti odraz određenog izgovornog stanja. Prvi na to ukazuje Josip Hamm, koji je posumnjao u mogućnost utjecaja navedenih činilaca na narodne govore.³

Manje je poznato da i u staroj hrvatskoj latinici postoji mogućnost bilježenja slogotvornih *r* i *l* bez popratnih samoglasnika. Ta je mogućnost zastupljena u najvećem hrvatskom latiničkom spomeniku 14. stoljeća — *Žićima sv. otaca*.⁴ S druge pak strane, potanja analiza hrvatskih glagoljskih spomenika 15. stoljeća pokazuje da i u njima slogotvorni *l*, osim sam i sa znakom za poluglas, dolazi i uz druge

¹ Vidi npr. S. Damjanović, *Tragom jezika hrvatskih glagoljaša*, Znanstvena biblioteka. HFD, knj. 15, Zagreb 1984, str. 66.

² Pisali su o tome Tomo Maretić, Milan Rešetar, Gojko Ružičić, Aleksandar Mladenović i dr. u raznim svojim radovima.

³ J. Hamm, *Marulić i »Judita«*, Slovo 11—12, Zagreb 1962, str. 148—166.

⁴ Premda objavljivač spomenika Vinko Premuda u popratnom tekstu uz izdanje rukopisa (*Starohrvatski latinički rukopis »Žića sv. otaca«*, Starine JAZU 40, Zagreb 1939, str. 103—110) u odjeljku o grafiji spomenika navodi i tu mogućnost, u znanosti se dosad na nju nije obratila nikakva pažnja.

popratne samoglasnike, koji ukazuju na promjenu izgovora slogotvornoga *l*. Slogotvorni *r* u njima se i dalje tradicionalno obilježava.⁵

Među rijetkim hrvatskim latiničkim spomenicima 14. stoljeća rukopis Žića sv. otaca svojim opsegom, sadržajem i bogatstvom jezičnopovijesnog materijala zauzima posebno mjesto. Spomenik obuhvaća 134 lista (268 strana) starohrvatske prijevodne proze, prevedene s latinskog srednjovjekovnog predloška pod naslovom *Verba seniorum* (prijevod grčkog paterika Ἀνδρῶν ἀγίων βίβλος)⁶, te pokazuje prijevodne mogućnosti hrvatskoga jezika u jednoj od najranijih faza njegova oblikovanja u književni jezik⁷ i prevodilačke sposobnosti naših srednjovjekovnih književnih poslenika. Svi dosadašnji proučavatelji na temelju pisma (gotička polustavna minuskula) i sjevernočakavskih jezičnih osobitosti smještaju spomenik na kraj 14. stoljeća, dok ga prostorno Vinko Premuda locira u srednju Dalmaciju, Stjepan Ivšić preciznije na zadarsko područje, a Eduard Hercigonja, na temelju nesumnjivih veza s glagoljaškom tradicijom, njegov postanak vezuje uz djelatnost zadarskog skriptorija Sv. Krševana.⁸ Međutim, neizdiferenciranost latiničke grafije toga spomenika, neke starije jezične crte, a osobito pojedine pisarske pogreške koje upućuju i na stariji latinički i na mogući glagoljički predložak (što je sve predmet posebnog razmatranja) smještaju postanak toga spomenika u još ranije razdoblje.

Čitav je spomenik prijepis iz dvaju različitih predložaka, koji djelomično sadrže isti izbor članaka iz *Verba seniorum*, pa se od 177 članaka (174 u Premudinoj podjeli) njih 60 ponavlja u oba izbora. Već je Stjepan Ivšić u popratnom tekstu uz izdanje spomenika uočio da se ta dva predloška našega spomenika razlikuju ne samo načinom prevođenja, tj. pristupom originalu i iznalaženjem više ili manje sretnih rješenja u okviru mogućnosti što ih je pružao tadašnji hrvatski književni jezik, nego i nekim pravopisnim crtama.⁹ Prvi dio obuhvaća 63 članka Premudine podjele, a drugi obuhvaća članke 64—174. Taj drugi dio počinje na strani 40a rukopisa. Takav sastav rukopisa kao da upućuje na školu prevođenja s latinskog, gdje je više osoba učilo prevođenje (odnosno latinski) na temelju istog latinskog predloška, a takva je škola mogla postojati samo uz neki veći skriptorij. Neke očigledne veze s glagoljičkom tradicijom ukazuju na to da je to bila sredina u kojoj su zajedno živjeli i radili i glagoljaši i latinaši, pa Hercigonjine pretpostavke o zadarskom skriptoriju Sv. Krševana nisu bez osnova. Na poligrafičnost naših srednjovjekovnih skriptorija, jedinstvenu u to doba u Evropi, upozorio je već prije tridesetak godina naš poznati paleograf Viktor Novak.¹⁰

U ovom će se radu pokazati bilježenje slogotvornih *r* i *l* u Žićima sv. otaca i njihov mogući izgovor. U analizi su uzeti u obzir svi primjeri sa slogotvornim

⁵ Vidi: S. Damjanović, *Slogotvorni r i l u korizmenjaku Koluničeva zbornika*, Radovi Zavoda za slavensku filologiju 15, Zagreb 1977, str. 43—50; isti, *Tragom jezika...*, str. 62—65.

⁶ Opširnije o tome u: S. Ivšić, *Nekoliko napomena uz starohrvatski tekst »Žića sv. otaca«*, *Starine JAZU* 40, Zagreb 1939, str. 225—251, to na str. 225—239; E. Hercigonja, *Srednjovjekovna književnost*, u: *Povijest hrvatske književnosti*, knj. 2, Liber-Mladost, Zagreb (1975), str. 133.

⁷ Usp. D. Malić, *Počeci hrvatskog književnog jezika*, Prilozi za VII međunarodni kongres slavista u Warszawi, HFD, Zagreb 1973, str. 83—88.

⁸ V. Premuda, o. c., str. 104; S. Ivšić, o. c., str. 246. i d.; E. Hercigonja, o. c., str. 133.

⁹ S. Ivšić, o. c., str. 239—243.

¹⁰ V. Novak, *Beneventana*, u: *Enciklopedija Jugoslavije*, JLZ, sv. 1 (I. izdanje), Zagreb 1955, str. 439—440; isti, *Paleografija i slovensko-latinska simbioza od VII—XV stoljeća*, *Istoriski časopis* VII, SANU, Beograd 1957, str. 1—19.

r i *l*, kao i oni sa sekundarnim čakavskim slogotvornim *r* (razumije se da je pokoja greška u brojenju moguća). Primjeri s primarnim *ri* koji ne dolazi u opoziciji sa sekundarnim *r* nisu uzeti u obzir. Spomenuti dijelovi rukopisa Žića sv. otaca razlikuju se, među ostalim, i bilježenjem slogotvornih *r* i *l*. U njihovu bilježenju u oba dijela rukopisa ima po nekoliko mogućnosti.

Premda se slogotvorni *r* i *l* u razmatranju obično uzimaju zajedno, što je i opravdano za najranije faze jezika, kada i u obilježavanju i u izgovoru imaju iste odlike, njihov kasniji glasovni razvoj, već od 14. stoljeća krenuo je različitim putem. Slogotvorni *r* ili se razvija u sekvencu *V + r* (popratni samoglasnici su uglavnom *a* ili *e*), ili se od suglasničkoga *r* razlikuje samo funkcionalno, dok slogotvorni *l*, preko raznih još nedovoljno definiranih međufaza, prelazi u *u*. Stoga ih je bolje promatrati odvojeno.

Najzastupljenija grafija za slogotvorni *r* u prvom dijelu rukopisa je *ri*. Npr. *ſdri ſanie* (= zdržanje) 1a, *ſriſce* (= srſce) 1b, *ſri ſi* (= vrzi) 2a, *mri ſeya* (= mržeca) 8a, *udri ſit* (= udžit) 8b, *ſricbu* (= srčbu) 10b, *dri ſa ſce* (= držaše) 11b, *turido ſti* (= tvrdosti) 13a, *pri ſi* (= prsi) 14a, *ſmrit* (= smrt) 14a, *mritua* (= mrtva) 15b, *criui* (= krvi) 18b, *priuo* (= prvo) 21a (2×), *naſrital* (= na vrſtal) 23a, *utriplenga* (= utrpjenja) 24b, 27a, *crin* (= črn) 33a, *ra ſridi* (= rasrdi) 36b itd. itd. — ukupno 106 puta. Osim tih primjera u kojima grafija *ri* sigurno označava slogotvorni *r*, ima i nekoliko primjera u kojima je to dvojbeno budući da se radi o riječima koje mogu imati dvojaku osnovu — s jatom (odnosno s njegovim refleksom *i*) ili sa slogotvornim *r*. To su: *ſtri ſ ſi* (= strizi ili strzi) 1b, *ra ſdriti* (= razdriti ili razdrti) 20b, *pocri ſti* (počristi ili počr/p/sti) 25b, *podriti* (= podriti ili podrti) 28a, *ſtri ſi* (= strizi ili strzi) 35a, *pocripluti* (! = počriplući ili počrplući) 37a, *pocripleua ſe* (= počriplevaše ili počrplevaše) 37b, *bri ſcahu* (= brižahu ili bržahu) 33b. Glagoli *bréći*/*brýci*, *črêpsti*/*črþpsti*, *drêti*/*dyći* i *strêći*/*strýci* imaju dvojne osnove i na srednjodalmatinskom području javljaju se oblici od obiju njihovih osnova.¹¹

Iduća je po zastupljenosti grafija za *r* — *ru*, koja se javlja svega u 14 primjera: *grugur* (= Grgur) 1a, *ſfruhu* (= svrhu) 5a, 6b (3×), 18a, 24b, 30b, 38b (2×), *fpru ſunih* (= v pržunih) 5a, *ſfru ſcena* (= svršena) 18a, *ſfru ſeno* (= svršeno) 21a, *chfrutlu* (= k vrſtlu) 23b.

Ostale dvije grafije za slogotvorni *r* u prvome dijelu rukopisa su sporadične. Jedna je *iri*: *tuirido* (= tvrdo) 8b, što je možda i pisarska pogreška umjesto *ri* (tekst naime vrvi pisarskim greškama). Druga je *r*, zastupljena u dva primjera na posljednjoj strani prvoga dijela rukopisa, na kojoj počinje drugi dio: *i ſucr ſta* (= Isukrsta) 40a, *dr ſ ſi* (= drži) 40a.

U drugome dijelu rukopisa, koji započinje na strani 40a, najzastupljenija je grafija *r*: *ra ſ ſryeny* (= rasrjenje) 41a, *udr ſ ſali* (= udržali) 41a, *ſmrtno* (= smrtno)

¹¹ *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, JAZU, Zagreb 1880—1976. (dalje AR), knj. I, str. 647, ima natuknicu *brijeći*, prez. *bržem*, sa značenjem »čuvati, paziti, hajati, držati, svetkovati« (naš primjer ima značenje »svetkovati«), ali od osnove *brg-* potvrđeni su na srednjodalmatinskom području i oblici koji se tvore od infinitivne osnove. Za infinitiv samo je jedna potvrda, i to *brići* iz Marulića. U knj. I, na str. 849, ima samo *crpati*, *crpsti*, ali u knj. X, str. 155, nalazi se natuknica *pocrijesti*, koja znači isto što i *pocrpsti*, s primjerima iz Korizmenjaka i Transita, a Bernardinovo *zacristi* tumači se kao pogreška. Pored *pocrpati* (str. 157) ima i *pocrijepati* (str. 155). Glagol *drti* AR (knj. II, str. 794) upućuje na *drijeti* (str. 778—779), gdje se nalaze oblici od obje osnove. S. v. *podrijeti* (knj. X, str. 311—312) nalaze se i oblici s osnovom na *-r-*. I s. v. *strijeći* (kn. XVI, str. 730—731) navode se oblici s osnovom na *-r-*.

42a, *br f so* (= brzo) 43a, 43b, *potrpe* 44a, *ŕdça* (= srdca) 44b, *crn* (= črn) 44b, 45a, *ŕmrt* 45b, *pruo* (= prvo) 47b, *ŕdrtaf ſi* (= zdrtavši) 49a, *pro ſtrtu* (= prostrtu) 50b, *mrtua* (= mrtva) 53b, *trpimo* 54a, *dr ſal* (= držal) 55b, *ſfr ſeuati* (= svrševati) 56a, *utrplyenyem* (= utrpljenem) 57b, *ſmrti* (= smrti) 64a, *ŕdçe* (= srdce) 64b, *crf* (= krv) 66b, *i ſucr ſtu* (= Isukrstu) 65b, *pr ſti* (= prsti) 68b, *ŕdrtah* (= zdrtah) 70b, *trpi ſ ſe* (= trpiše) 72a, *i ſucr ſtuo* (= Isukrstovo) 75a, *i ſucr ſ ſche* (= Isukršće) 75b, *cr ſtyanča* (! = křstjanska) 75b, *ſcr ſnutya* (= skřsnutja) 83b, *trpiti* 91b, *ſatrl* (= zatrl) 95b, *grllo* 103b, *grgur* 104b, *trgu* 116b itd. itd. — ukupno 251 primjer. Od toga su tri primjera sa sekundarnim čakavskim *r* < *ri*: *prne ſe* (= prnese) 58b, 74a pored *prne ſe* 58b, *ſprgnutyi* (= v prgnutji < prignutji) 98b. Nije sigurno treba li te primjere sa sekundarnim slogotvornim *r* uzeti kao redovitu ili sporadičnu pojavu u određenim riječima, tj. treba li grafiju *prne ſe*, koja se javlja pored *prne ſe*, uzeti kao *ri* za *r* ili za neizmijenjeno primarno *ri*. Od nesigurnih osnova iz prvoga dijela u drugome se dijelu rukopisa sa slogotvornim *r* javljaju *črp-* i *strž-*: *crpa ſ ſe* (= čpaše) 77b, *crplyuchi* (= čpjući) 77b, *ſtr ſ ſi* (= strži) 105a, *ſtr ſ ſe* (= strže) 124a. To još uvijek ne znači da ne treba pretpostaviti dvojni izgovor — s *r* i s *ri* tamo gdje se tako piše. Osnova *dř-* nije zastupljena s grafijom *r*.

Grafija *ri* za *r* javlja se u drugom dijelu rukopisa u 50 sigurnih primjera, ali kao i u prvome dijelu ima primjera koji se mogu čitati dvojako, s *r* ili *ri*, prema tome radi li se o osnovi s *r* ili s *ri* (tj. njegovim refleksom *i*), odnosno radi li se o primarnom *ri* ili sekundarnom *r*. Od dvojnih osnova to su: *Drifye* (= drivje ili dřvje) 54b (2 ×), *driffya* (= drivja ili dřvja) 54b, *driu* (= drivo ili dřvo) 77b (2 ×), 84b, 114a, *driua* (= driva ili dřva) 100b, *udriu* (v drivi ili v dřvi) 130a pored *drua* (= dřva) 77b (2 ×), zatim *yutrinu* (= jutriņu ili jutřņu) 128b (2 ×)¹², *odri ſ ſe* (= odriše ili odrše) 68a, *ra ſdriti* (= razdriti ili razdřti) 116a. Od mogućih dvojnih osnova imenica *crikva* javlja se u oba dijela rukopisa s grafijom *ri* i vjerojatno se tako i izgovarala, budući da je u čakavskim govorima običnija osnova *crék-* nego *crk-*. Od osnova s primarnim *ri*, pored već navedenog primjera *prne ſe* — *prne ſe*, to su: *bri ſ filli* (= brižili ili břžili) 43b¹³, *cri ſtya* (! = kristjan ili křstjan) 119a pored *cr ſtyanča* (! = křstjanska) 75b.

Od ostalih su grafija slogotvornoga *r* u drugome dijelu rukopisa zastupljene: *er* — *gerllo* (= grlo) 42a, *ſfer ſeno* (= svřšeno) 44a, *çern* (= črn) 44b, *perue* (= prve) 45b, *çeterde ſet* (= četřdeset) 70b, *Neder ſ ſi* (= ne dřži) 75b, *oduer ſ ſe* (= odvřže) 111b—112a (7 puta); *ru* — *pruuo* (= prvo) 47a, *cruu* (= čřvi) 121b (2 puta); te po jedanput *ro* — *u ſroçi* (= v sřci) 48a; *ra* — *dra ſahu* (= dřžahu) 79a, *ir* — *ſirdita* (= sřdita) 81a. Prema tome, od grafija koje su poznate iz ostalih naših latiničkih spomenika ovdje je zastupljena samo *er*, i to u vrlo malom broju primjera. Najzastupljenija grafija u prvome dijelu rukopisa jest *ri* (prema *ru* dolazi u omjeru 106 : 14, tj. 7,5 : 1), a u drugome dijelu *r* (prema *ri* dolazi u omjeru 251 : 50, tj. 5 : 1). Sve ostale grafije sasvim su sporadične s obzirom na veličinu rukopisa i na najzastupljenije grafije u njemu.

O izgovoru popratnog samoglasnika uz *r*, odnosno o dekompoziciji slogotvornog *r* na sekvencu *V + r*, u najranijim poznatim hrvatskim latiničkim spomenicima,

¹² U AR IV, str. 695, ima *jutriņa* i *jutřņa*, oboje s čakavskog područja, ali su sa srednjodalmatinskog područja znatno frekventnije potvrde s osnovom na *-r-*.

¹³ U AR II, str. 657, s. v. *brižiiti* u značenju »došadivati« dolaze samo oblici s *ri*. Usp. *briſcahu* 33b, u drugom značenju, iz prvoga dijela rukopisa — str. 57. i bilj. 11.

zadarskom: Redu i zakonu iz 1345. i Šibenskoj molitvi iz druge polovine 14. stoljeća, opširno sam pisala u ranijim svojim radovima¹⁴, a u okviru sustavnih jezičnih promjena u čakavskom narječju tumači tu pojavu Milan Moguš¹⁵. Žića sv. otaca svojom grafijom ne upućuju, međutim, na takav razvoj, ni na izgovor zasvjedočen u spomenutim spomenicima. Pretežita grafija Žića sv. otaca upućuje na izgovor slogotvornoga *r* bez popratnog samoglasnika. Stjepan Damjanović u spomenutim radovima¹⁶, slijedeći mišljenje Josipa Hamma¹⁷, pretpostavlja u hrvatskim glagoljskim spomenicima još u 15. stoljeću neizmijenjeni izgovor slogotvornoga *r*, »vjerojatno uz kakav pazvuk«, bez obzira na njegovo bilježenje sa znakom za poluglas ili bez njega. Do toga zaključka on dolazi na temelju bilježenja stranih riječi sa sekvencama $V + r$ ili $r + V$, namjesto kojih se u nas može realizirati slogotvorni *r*. Međutim, primjeri koje on navodi prije upućuju na veći ili manji stupanj odomaćenosti posuđenice nego na traženje načina kako da se obilježi pazvuk uz *r*. Od posuđenica toga tipa u Žićima sv. otaca sa slogotvornim *r* dolaze *Grgur* (od lat. Gregorius), *pržun* (od tal. prigione), *Isukrst*, *Isukršć*/*Isukrstov* (od lat. Jezus Christus), *krstjanin*, *krstjanski* (od lat. christianus): *grgur* 1a, *grgur* 104b; *fpru surnih* (= v pržunih) 5a; *I socr st* 99b, 103b, 104a, *i socr stu* (= Isukrštu) 65b, 68b, *i socr sta* (= Isukršta) 70a, 72a, 83b, 98b, 124b, *i socr sti* (= Isukršti) 70a, 71b, *i socr ste* (= Isukršte) 76a (3×), *i socrchu* (! = Isukršću) 68a, *i socr stoua* (= Isukrštova) 69a, *i socr stouo* (= Isukrštovo) 75a, *i socr s sche* (= Isukršće) 75b, *i socr sche* (= Isukršće) 75b (2×); *crstyan scha* (= krstjanska) 75b pored *cr stya* (! = krstjan ili kristjan) 119a. Od svih tih primjera jedino bi posljednji mogao izazvati sumnju treba li ga čitati s *r* ili s *ri*. Vjerojatnija je ipak prva mogućnost budući da su riječi *Isukrst* i *krstjanin* i njihove izvedenice odomaćene u tolikoj mjeri da se u njima osnova *christ-* identificirala s domaćom *krst-*.

Takvo pisanje slogotvornoga *r* bez popratnog samoglasnika u latiničkom tekstu nesumnjivo podsjeća na istovremenu glagoljčku praksu¹⁸, a isti je slučaj s drugom po zastupljenosti grafijom u ovom spomeniku — *ri* (pretežitom u prvom dijelu rukopisa, a u čitavom rukopisu u 156 sigurnih primjera). Naime, u najstarijim latinskim spomenicima u kojima su zapisivana hrvatska imena hrvatski se poluglas najčešće prenosio kao *i*, pa bi u slijedu te latiničke tradicije *ri* iz ovoga spomenika bio adekvat glagoljčkom (i ćiriličkom) *rb* (ili *r'*). Na taj način obilježavanje slogotvornoga *r* u Žićima sv. otaca pokazuje znatno stariju latiničku tradiciju u obilježavanju toga fonema¹⁹ od dosad poznatih hrvatskih latiničkih spomenika 14. stoljeća, a s druge strane upućuje i na određenu sličnost (vezu?) s glagoljčkom tradicijom. Ostale su grafije slogotvornoga *r* u tom spomeniku pojedinačne i predstav-

¹⁴ D. Malić, *Šibenska molitva (filološka monografija)*, Rasprave Instituta za jezik 2, Zagreb 1973, str. 81—190, o tome str. 119—122; ista, »Red i zakon« zadarskih dominikanki iz 1345. godine, Rasprave Instituta za jezik 3, Zagreb 1977, str. 59—128, o tome str. 85—86.

¹⁵ M. Moguš, *Čakavsko narječje*, Zagreb 1977, str. 30—34.

¹⁶ Usp. bilj. 1 i 5.

¹⁷ O. c. u bilj. 3.

¹⁸ Usp. npr. duhovne pjesme iz Pariškoga kodeksa u: D. Malić, *Jezič najstarije hrvatske pjesmarice*, Znanstvena biblioteka HFD, knj. 1, Zagreb 1972, str. 34—67. (tekstovi) i 113—115. Vidi i: S. Damjanović, *Tragom jezika...*, str. 65—66.

¹⁹ Npr. u Supetarskom kartularu iz 11—12. stoljeća slogotvorni *r* piše se *ir* i *ri* (npr. *Girdeo*, *Ćirneha*, *Gribina*, *Tristenico*). — Vidi: P. Skok, *Lingvistička analiza Kartulara S. Petri de Gornjima*, u: V. Novak—P. Skok, *Supetarski kartular*, JAZU, Zagreb 1952, str. 235—294, primjeri na str. 252—259.

ljaju razne pokušaje da se grafijski predoči taj fonem, za koji je Jakov Mikalja još u 17. stoljeću konstatirao da se (tamo gdje se ne izgovara *ar* ili *er*) razlikuje od suglasničkoga *r*²⁰. To je u skladu s mišljenjem Josipa Hamma izrečenim u vezi s grafijom slogotvornoga *r* u glagoljskim spomenicima »da nema nikakva dokaza da je *šva* u ovakvim pozicijama na čakavskom području bilo kada, bilo u kojem razdoblju, bilo *sasvim* nestalo (onako kao što je nestalo u štokavskom narječju). Prije će biti da ga je grafija — u ovom slučaju glagoljska — onda kada je općenito dolazilo do redukcije poluglasa (tj. od XI vijeka dalje) — *izbjegavala* pa ga nije pisala ni ondje gdje se dalje izgovaralo (npr. uz silabičko *r* i *ḷ*), — jednako formalistički kao što je poslije svoje apostrofe stavljala i ondje gdje poluglasu (odnosno izgovoru reduciranoga *šva*) nikada nije bilo mjesta. ... Drugim riječima, to što se u glagoljskim tekstovima u XIV i XV vijeku nije pisalo *ar* ili *er* nego samo *r* ili *r'*, ne mora značiti da to *r* ispred sebe nije moglo imati *šva*, i da to *šva* (lokalno) nije moglo biti *z* (! — vjerojatno *e*; op. D. M.) ili *a*«²¹. Polazeći od toga mišljenja, Stjepan Damjanović pretpostavlja izgovor pazvuka, odnosno *šva*, za književni izgovor slogotvornih *r* i *ḷ* u hrvatskim glagoljičkim spomenicima 15. stoljeća.²²

To znači da književni izgovor toga vremena treba razlikovati od izgovora u narodnim govorima, bez obzira na to što je izgovorna potka glagoljičkih tekstova čakavska, radilo se o tekstovima na hrvatskoj redakciji crkvenoslavenskoga jezika ili o onima na narodnom jeziku s većim ili manjim udjelom crkvenoslavizama. Pretpostavljeni književni izgovor slogotvornih *r* i *ḷ* u hrvatskim glagoljičkim spomenicima 14. i 15. stoljeća temelji se na čakavštini jednog ranijeg razdoblja i njeguje generacijama poslanika na književnom polju. Taj se književni izgovor podudara i sa stanjem u mnogim onodobnim čakavskim govorima, a sporadično su se u njega probijale i novije lokalne crte iz govora u kojima su se one pojavile. Jasno je da se to češće dešava u latiničkim spomenicima koji su nastali u sredinama manje bliskim s glagoljičkom tradicijom, ali grafija latiničkog spomenika Žića sv. otaca označavanjem slogotvornoga *r* upućuje na onaj književni izgovor koji se njegovao u hrvatskoj glagoljaškoj sredini, koja je u to doba bila glavni nosilac književnog djelovanja među Hrvatima. Bilježenje slogotvornoga *r* pokazuje, među ostalim crtama ovoga spomenika, onu povezanost hrvatske glagoljaške i latinaške kulturne sredine na koju se u našoj jezikoslovnoj i književnopovijesnoj znanosti posljednjih šezdesetak godina sve češće ukazuje, premda se još i danas nerijetko ponavljaju starija mišljenja o tome kako između tih dviju kulturnih sredina ne samo da nije postojala nikakva povezanost i suradnja, nego dapače oporba i neprijateljstvo.

Nije sigurno treba li u onih nekoliko primjera bilježenja slogotvornoga *r* s *er* vidjeti prodor izgovora *er* iz govorenoga jezika u književni, ili naprosto još jednu, od mogućnosti latiničke grafije. Međutim, dekompozicija slogotvornoga *r* na *V + r*, potvrđena već u 14. stoljeću, nije zahvatila sve čakavske govore, niti sve istovremeno, a kako se za ovaj spomenik ne pretpostavlja, nije o njoj potrebno opširnije govoriti.

I pisanjem slogotvornoga *ḷ* Žića sv. otaca razlikuju se od dosad poznatih hrvatskih latiničkih spomenika 14. stoljeća, a bliža su glagoljičkoj pisarskoj praksi. Naime, od latiničkih spomenika u Redu i zakonu slogotvorni *ḷ* u dva potvrđena primjera

²⁰ J. Mikaglia, *Blago jezika slovinskoga, De Orthographia pro lingua Illyrica*, U Loretu MDCXIX, str. XIII—XIV.

²¹ O. c. u bilj. 3, str. 164—165.

²² O. c. u bilj. 1 i 5.

zamijenjen je s *u*, u Šibenskoj molitvi piše se *ol*, *ul*, *al*, ali dolazi i *u*, u Cantileni pro sabatho piše se *ol* i *ul*, u zadarskim latinskim spomenicima 14. i početka 15. stoljeća također *ol*, *ul*, u Korčulanskom odlomku s kraja 14. ili početka 15. stoljeća dolazi *ul* pored *u*. U spomenicima 15. stoljeća, Zadarskom i Bernardinovu lekcionaru, dolazi redovito *u*.²³ Za hrvatske glagoljske spomenike 15. stoljeća Stjepan Damjanović konstatira da je slogotvorni *l* najčešće neizmijenjen (tj. bilježi se sa znakom za poluglas ili bez njega — *lb*, *l'* ili *l*), a od zamjena potvrđene su *u*, *ul*, *lu*, *ol*, *li*, *le*, *al*, *Ø*. Najčešće među njima su *ul* i *u*, koje dolaze podjednako često i u istim osnovama i imale bi predstavljati izgovorne realizacije govorenoga jezika koje se probijaju u pisani tekst. To pobija ranije Beličevo mišljenje po kojem dugo *l* daje *lu*, a kratko *l* daje *u*. Stoga Damjanović za književne glagoljske tekstove pretpostavlja, kao i za slogotvorni *r*, neizmijenjeni izgovor uz određeni pazvuk.²⁴

U Žićima sv. otaca, u oba njegova dijela, najčešća je grafija za slogotvorni *l* — *lu*. U prvome dijelu dolazi u 28 primjera: *plutenoga* (= p^ltenoga) 2a, 10b, 13a, 25b, *pluteni* 12a, 12b, 19b, *pluteno* 15b, *plutenu* 21a, *pommluca* (= pomlča) 4b, *fmlucanyi* (= v mlčanji) 6a, *mluca fe* (= mlčaše) 8a, *flu s* (= slz) 6a, *iobi luci se* (! = i obci se) 6b, *na slunci* (= na slnci) 10a, *napluni* (= naplni) 26b, 27a (2 ×), 27a—28b, 37b (2 ×), *napluyen* (= naplnjen) 27a, *stlup* (= stlp) 27a, *od lugo st* (= o dlkost) 28b, *pocluci* (= poklči) 14b, *chluciti* (= klčiti) 30a, *spluni* (= splni) 30a. Četiri su primjera sa zamjenom *u*: *pucha* (= puka) 6b, *pro fu sil* (= prosuzil) 7b, *putenim* 12b, *napuni* 35a. Zanimljivi su primjeri u kojima dolazi grafija *lu* za *u*, i obratno *u* za *lu*: *splugena fe* (= spujevaše < spuditi < spoditi) 30a, *glubaf* (= gubav) 37b; *budeyi* (= bludeći) 14b. Premda su malobrojni, ti primjeri ukazuju na to da je u govoru prevodioca (prepisivača?) prvoga dijela rukopisa refleks slogotvornoga *l* već morao biti izjednačen s primarnim *u* (i *u* < *o*), a da je uobičajena grafija bila *lu* (možda prema glagoljičkom *lb*). Pogreške su nastale uslijed pisareva neznanja: slogotvorni *l* pisao je po tradiciji *lu*, ali nije više razlikovao koje je *u* < *l*, a koje je primarno i *u* < *o*, pa je došlo do zamjene.

U drugome dijelu rukopisa situacija je nešto drugačija, premda i u njemu preteže grafija *lu*. Njoj treba pribrojiti i *llu* budući da pisar rukopisa udvaja grafeme za suglasnike bez nekoga određenog pravila s obzirom na izgovor susjednih samoglasnika, pa se iste riječi nalaze napisane s jednim ili s dva suglasnička grafema čak i u neposrednoj blizini. To isto vrijedi i za *l* i *ll* kad služe za obilježavanje slogotvornoga *l*. Npr. *pluni* (= plni) 44b, *pluti* (= plti) 50a, *naplumen* (= naplnjen) 53b, *flu fe* (= slze) 53b, *mlucechi* (= mlčeći) 58a, 58b, *ob lučen* (= oblčen) 63a, *sfluče* (= svlče) 63a, *na slunči* (= na slnci) 89a, *plutene* (= pltene) 91a, *yabluche* (= jablke) 100a, *chluciti* (= klčiti) 110a i d. (ukupno 32 primjera) pored *pocluci* (= poklči) 40b, *slluca* (! = slnca) 44a, *napluni* (= naplni) 44a, *plluca* (= plka) 44a, *sllusami* (= slzami) 45a, *mlluca s fe* (= mlčaše) 86a, *dllusan* (= dlžan) 103b i d. (ukupno 15 primjera) — zajedno *lu* i *llu* 47 primjera. Iduća grafija po zastupljenosti jest

²³ Vidi o tome: D. Malić, *Red i zakon...*, str. 86—87; ista, *Šibenska molitva*, str. 122—123; L. Hadrovics, *Cantilena pro sabatho*, Filologija 12, JAZU, Zagreb 1984, str. 7—24; V. Jakić-Cestarić, *Etnički odnosi u srednjovjekovnom Zadru prema analizi osobnih imena*, Radovi Instituta JAZU u Zadru 19, Zadar 1972, str. 99—166, primjeri na str. 158—159; M. Rešetar, *Primorski lekcionari XV. vijeka*, Rad JAZU 134, Zagreb 1898, str. 80—160, to na str. 142.

²⁴ Vidi o tome: S. Damjanović, *Tragom jezika...*, str. 64—65; isti, *Slogotvorni r i l...*, str. 44—48.

l i *ll*: *młcati* (= młčati) 55a, *stłpof* (= stłpov) 65b, *plł* 66b, *spłni* (= spłni) 113a, *plnu* 121b, *stłp* (= stłp) 124b (ukupno 6 primjera) pored *połłčih* (= pokłčih) 66a, *stłlp* (= stłp) 70a, *plłchu* (= płku) 72b, *plłt* (= płt) 76b, 77a, *dłłgo* (= dłgo) 77b, *dłłsi* (= dłzi) 79b, *plłna* (= płna) 82a, *plłtenomu* (= płtenomu) 99b, *stłłpi* (= stłpi) 100a, *plłteno* 105b (ukupno 11 primjera) — zajedno *l* i *ll* 17 primjera. Dakle, grafije *lu* (i *llu*) i *l* (i *ll*) zastupljene su u omjeru 47 : 17, odnosno 2,7 : 1. Ostale grafije su malobrojne — *ul* dolazi u 5 primjera: *uulch* (= vłk) 64a, *Vulch* (= vłk) 64a, *ispłni* *si* (= isplni/vłsi) 70a, *młcati* (= młčati) 88a, 90a, a *li* dolazi samo jednom *plłti* (= płti) 100a. Zamjena *u* u ovom daleko većem dijelu rukopisa dolazi samo dvaput: *puch* (= puk) 44b, *muči* (= muči) 63b. Dakle, dok u prvome dijelu rukopisa na 28 primjera s grafijom *lu* za *l* dolaze četiri s refleksom *u*, u drugome dijelu na 76 primjera sa slogotvornim *l* dolaze samo dva u kojima je potvrđen refleks *u*. To bi moglo značiti da proces prelaženja *l* u *u* u govoru prevodioca drugoga dijela spomenika nije ni izdaleka toliko uznapredovao kao u prvom dijelu. Teško je reći da li je supostojao prijelazni refleks *lu*, zastupljen u najčešćoj grafiji, ili je ta grafija naprosto pokušaj grafijskog reproduciranja neizmijenjenoga slogotvornoga *l* (bez popratnog samoglasnika, uz eventualan pazvuk). Svakako grafije *lu* (i *llu*) i *l* (i *ll*) sugeriraju ugledanje na glagoljičku grafiju (*lb*, *l'* i *l*). Grafija *ul* dolazi u onodobnim latiničkim spomenicima, a dolazi i u glagoljičkima 15. stoljeća, u kojima je zastupljena i grafija *li*. Sve ukazuje na to da su sastavljači oba dijela rukopisa Žića sv. otaca nastojali svojom grafijom slijediti tadašnji književni izgovor slogotvornoga *l*, zajednički i glagoljaškoj i latinaškoj sredini. Noviji refleks *u* iz narodnih govora samo se sporadično probija u pisane tekstove, ranije u latiničke nego u glagoljičke, gdje je pisarska tradicija bila jednoznačnija i čvršća. Ni primjeri iz Žića sv. otaca, kao ni oni što ih Stjepan Damjanović navodi iz glagoljičkih spomenika 15. stoljeća²⁵, ne potvrđuju Belićevu pretpostavku da je dugi *l* dao *lu*, a kratki *u*, jer u primjerima s refleksom *u* taj refleks dolazi i u dugim i u kratkim slogovima: *pūk*, *pūkà*, *prosuzłl* — *pūtenim*, *napūni*, *mūči*.

U cjelini uzevši, grafija Žića sv. otaca ukazuje na to da je pisanje slogotvornih *r* i *l* bio podjednak problem i za glagoljicu (i ćirilicu) i za latinicu, da se u pisanim tekstovima, bez obzira na pismo kojim su pisani, nastojao slijediti njihov književni izgovor, da je taj književni izgovor vjerojatno sadržavao neki pazvuk, pa su problemi grafije nastajali iz nastojanja da se on nekako označi, te da su postojali određeni međusobni utjecaji glagoljičke i latiničke grafije i u ranijim fazama naše pismenosti. Naime, u našoj jezikoslovnoj znanosti dugo je prevladavalo mišljenje o potpunoj izoliranosti tih dvaju pisama. Od Franje Fanceva²⁶ naovamo više se puta pisalo o sadržajno-stilskim vezama glagoljaške i latinaške književnosti, pa i o nekim jezičnim utjecajima glagoljaške pismenosti na latinašku, a tek je u novije vrijeme Milan Moguš²⁷ ukazao na utjecaj glagoljičke grafije na latiničku u nešto mlađem razdoblju od ovoga koje svojim nastankom pokriva rukopis Žića sv. otaca. Krajnje je vrije-

²⁵ *Tragom jezika...*, str. 65.

²⁶ F. Fancev, *Latinički spomenici hrvatske crkvene književnosti 14 i 15 v. i njihov odnos prema crkvenoslavenskoj književnosti hrvatske glagolske crkve*, predgovor knjizi *Vatikanski hrvatski molitvenik i Dubrovački psaltir, dva latiničom pisana spomenika hrvatske proze 14 i 15 vijeka*, Djela JAZU, knj. 31, Zagreb 1934, str. I—CXII.

²⁷ M. Moguš, *Glagoljica kao ortografski uzorak u hrvatskoj književnosti*, Slovo 34, Zagreb 1984, str. 263—268.

me da se naša jezična baština počne promatrati kao jedinstveni korpus, bez obzira na pismo kojim je pisana. Tek ćemo tako moći dobiti cjelovitu sliku o razvoju hrvatskoga književnog jezika u prošlosti.

Na kraju treba napomenuti da se govoreći o grafijskim i jezičnim crtama *Žića sv. otaca* misli prvenstveno na osobine predložaka teksta koji je pred nama, jer čitav niz pogrešaka nastalih prepisivanjem ukazuje na to da tekst najvjerojatnije nije prepisao domaći čovjek nego stranac, očito skriptor u skriptoriju, koji je slijedio predložak kako je najbolje umio, bez unošenja recentnih jezičnih crta kraja u kojem je spomenik nastao.

RÉSUMÉ

LES R ET L SYLLABIQUES EXISTANT DANS LE MS. ANCIEN CROATE «ŽIĆA SVE-TIH OTACA» («VIES DES SAINTS PÈRES»)

Les recherches concernant la graphie des *r* et *l* syllabiques existant dans le ms. écrit en caractères latins et titré *Žića sv. otaca* («Vies des saints Pères») ont été provoqués par l'assertion très souvent répétée qui voulait que la graphie des *r* et *l* syllabiques dans les monuments anciens croates écrits en caractères latins était toute différente par rapport à la pratique glagolitique et qu'ils étaient toujours notés avec des voyelles concomitantes qui n'étaient que *a* et *e* auprès du *r*. Le ms. en question («Vies des saints Pères») contredit complètement à cette pratique ancienne croate dans la graphie réalisée en caractères latins qui est connue d'après les monuments anciens croates écrits en caractères latins et provenant des 14-ème et 15-ème siècles.

Le ms. en question contient deux parties qui sont différentes entre elles par rapport à la graphie et la notation des *r* et *l* syllabiques. Dans la première partie du ms., la graphie la plus usuelle pour *r* est *ri*, ensuite *ru* (sporadiquement aussi *iri* et *r* simple) tandis que dans la seconde partie c'est *r* simple et ensuite *ri* (sporadiquement aussi *er*, *ro*, *ru*, *ra*, *ir*). Pour *l*, on trouve dans la première partie du ms. *lu*, tandis que dans la seconde c'est *lu* (aussi *llu*) et *l*/ou *ll*, et sporadiquement aussi *ul* et *li*.

Se basant sur cette graphie, qui dans sa majorité concorde avec la pratique glagolitique, on peut conclure que dans le cas du ms. *Žića sv. otaca* on voulait suivre la prononciation croate littéraire des *r* et *l* syllabiques qui a été pratiquée durant des siècles dans les milieux croates glagolitiques en tant que porteurs des visées culturelles des Croates et qui est, attestée dans les monuments glagolitiques croates déjà au 15 siècle. C'est-à-dire, il s'agit d'une prononciation inchangée des *r* et *l* syllabiques sans des voyelles concomitantes, tout au plus avec une voyelle réduite antérieure que la graphie attestée s'employait à noter. C'est dans cette prononciation littéraire que la prononciation comme *u* du *l* syllabique en provenance des parlers populaires se fait le chemin, plus souvent dans la première que dans la seconde partie du manuscrit.

Cette concordance manifeste avec la tradition glagolitique confirme quelques suppositions antérieures que notre monument était né dans les milieux où ont été cultivés en égal les caractères latins et glagolitiques, contestant en même temps les jugements invétérés sur l'isolation réciproqués existant dans les milieux culturels latinisants et glagolitiques comme aussi sur l'inexistence d'une influence de la graphie glagolitique sur la graphie latinisante dans les débuts de la littérature écrite en caractères latins chez les Croates.